

СВІТЛАНА СТАРОВОЙТ

кандидатка історичних наук, завідувачка відділу археографії,
Інститут архівознавства,
Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського
(Київ, Україна), star-t@ukr.net

ЛІДІЯ ЯРЕМЕНКО

кандидатка історичних наук, директорка Інституту архівознавства,
Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського
(Київ, Україна), lidnik@i.ua

ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ АРХІВУ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЧНОЇ НАУКИ

Аналізується історія створення Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, його діяльність на сучасному етапі та роль у формуванні архівного фонду Національної академії наук України. На початковому етапі діяльності НАН України процес формування її архівного фонду відбувався шляхом безсистемного накопичення документів в академічних установах. Інститут архівознавства НБУВ – головний архівний підрозділ у системі НАН України, був створений лише в 1968 р. як Центральний науковий архів АН УРСР. Сьогодні до його функцій належить забезпечення нормативного врегулювання та методичного керівництва в питаннях наукового описування, зберігання, обліку і використання документів академічних установ та організацій, особових архівів академіків, членів-кореспондентів і видатних учених НАН України, документи яких значущі для вивчення історії української науки, техніки, культури; здійснення контролю за станом документування наукової та організаційної діяльності академічних установ і проведення наукових досліджень у царині джерельної бази історії академічної науки. Діяльність Інституту архівознавства НБУВ сприяла створенню у системі НАН України чіткої структури підрозділів, що займаються формуванням її архівного фонду як частини Національного архівного фонду, методичному забезпеченню їх діяльності, визначенню структури архівного фонду НАН України. На сучасному етапі вона спрямована на активне впровадження інформаційних технологій із метою включення архівної спадщини української науки до світового електронного інформаційного простору.

Ключові слова: *Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, Національна академія наук України, архівний фонд, документ, історія науки.*

Ювілей Національної академії наук України актуалізував дослідження щодо визначення ролі, місця та внеску в розбудову цієї найбільшої наукової корпорації в Україні кожної з установ, які входять до її складу. Це дослідження неможливе без звернення до архівних документів, які акумулювали у собі історію створення та діяльності академічних установ. Нині процесами формування архівного фонду НАН України, основою якого є документи установ, опікується Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (НБУВ). У цій статті йтиметься про історію його створення, розбудову та значення для збереження історії української академічної

науки. Окремі аспекти діяльності Інституту архівознавства НБУВ уже ставали предметом розгляду¹, однак багатогранність її виявів спонукає нас до глибшого висвітлення історії його створення та 50-річної діяльності.

Від утворення перших академічних установ у 1918 р. до моменту організації головного архівного підрозділу минуло без малого півстоліття. Як викристалізувалося рішення про його створення, які чинники спонукали до цього керівництво академії, а також загальне ставлення до питань збереження історико-культурної архівної спадщини в Академії наук, що виявлялося в багатьох моментах її діяльності, можемо дослідити на підставі комплексу джерел з історії НАН України.

Найперше привертає до себе увагу лист В.І.Вернадського до М.П.Василенка про шляхи організації Української академії наук (УАН) від 18 травня 1918 р., написаний незадовго до офіційної організації Комісії з утворення УАН. Погоджуючись на запропоноване головування у згаданій комісії, В.І.Вернадський коротко викладає своє бачення структури майбутньої Академії як об'єднання державних установ, першими з яких називає бібліотеку та архів². Звернення до журналів роботи комісії дає нам інформацію про те, що питання утворення рукописного відділу при майбутній Національній бібліотеці та Національного архіву у самому широкому розумінні були одними з першочергових. У пояснювальній записці до організації Історико-філологічного відділу УАН також висловлено думку про створення Національного архіву³.

Активну позицію у справі збереження архівів різних установ у складні революційні роки засвідчують протоколи засідань Історично-філологічного відділу УАН. Так, протягом 1920 р. на них розглядалися питання про необхідність взяття під охорону архівів київських міської, губерніяльної та повітової харчових управ, що містили багато цінних із наукового погляду архівних документів, про становище волинських та подільських бібліотек і архівів та заходи щодо їх порятунку⁴. У 1921 р. до складу академічних установ було

¹ Шмельов В.Г., Сендик В.В. До питання оптимізації складу архівного фонду Академії наук УРСР // *Архіви України*. – 1990. – №4. – С.28–31; Кучмаренко В.А., Яременко Л.М. Архівний фонд Національної академії наук України: історія, сучасний стан, зміст і склад документів // Там само. – 2000. – №1/3. – С.8–15; Старовойт С.В. Проблемы формирования архивных фондов личного происхождения и научного описания документов в условиях современности // *Архив Академии наук – достояние национальной и мировой науки и культуры: Мат. Междунар. науч. конф., Москва, 10–14 ноября 2008 г. – Москва, 2009. – С.414–427; Яременко Л.М. Архивная система Национальной академии наук Украины: история, структура, состав документов // Там же. – С.492–506; Яременко Л.М. Інститут архівознавства // *Архівні установи України: Довідник*. – Т.2: Наукові установи, музеї, бібліотеки. – Кн.1. – К., 2010. – С.11–19; Січова О.В. Архівна система Академії наук Української РСР в 60–70-х рр. ХХ ст. // *Рукописна та архівна спадщина України*. – Т.15. – К., 2012. – С.143–162; Яременко Л.М. Інформаційно-комунікаційне спрямування наукових досліджень Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського // *Архіви – наука – суспільство: шляхи взаємодії: Мат. Всеукр. (з міжнар. участю) наук.-практ. конф., 21–22 трав. 2015 р., м. Київ*. – К., 2015. – С.181–185; Ії ж. Документальна історія НАН України в наукових розробках Інституту архівознавства НБУВ // *Бібліотека. Наука. Комунікація: стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек: Мат. Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 3–5 жовт. 2017 р.)*. – К., 2017. – С.504–507.*

² Історія Академії наук України: 1918–1923: Документи і матеріали. – К., 1993. – С.22.

³ Там само. – С.29, 118.

⁴ Там само. – С.243–244.

долучено Комісію з розбору давніх актів (об'єднана з Археографічною комісією УАН) та Київський центральний архів давніх актів⁵, який перебував у системі ВУАН до 1923 р. Зауважимо, що ці заходи було вжито до утворення у вересні 1921 р. Головного архівного управління при НКО УСРР під керівництвом М.О.Скрипника, і вони демонструють послідовну політику керівництва УАН у питаннях акумулювання у своїй системі архівних документів, що мали наукову та історичну цінність.

Навіть після утворення Головного архівного управління УАН не перестала перейматися питаннями збереження українських архівів. Маємо свідчення, що Президент ВУАН М.П.Василенко у грудні 1921 р. з огляду на поганий стан архівів, пропонував скликати від імені ВУАН всеукраїнську архівну нараду в Києві. Важкий фінансовий стан ВУАН не дозволив цього зробити, тож для Головного архівного управління було підготовлено ґрунтовну доповідь з цього питання⁶. У протоколі засідання Ради ВУАН від 11 червня 1923 р. зафіксовано схвалену загальним рішенням ради пропозицію Є.Д.Сташевського про прийняття у власність одного вагона архівних документів із Кам'янця-Подільського з подальшою передачею їх до фонду Центрального архіву давніх актів⁷. 5 листопада 1923 р. по доповіді академіка М.П.Василенка на засіданні Ради ВУАН щодо польських претензій на книжкові та архівні матеріали Університету св. Володимира та Центрального архіву давніх актів було постановлено клопотатися від імені ВУАН перед усіма відповідними інстанціями у Харкові та Києві щодо незмінної позиції про неможливість передання Польщі означених культурних цінностей⁸. Вище наведено лише окремі факти, що засвідчують ставлення у ВУАН до архівної спадщини як такої. Тодішні керманічі та провідні фахівці ВУАН добре розуміли важливість збереження історичних джерел, самі активно послуговувалися ними в особистій науковій діяльності. В.О.Романовський, І.М.Каманін, О.С.Грушевський та П.В.Клименко, які свого часу стояли біля витоків організації архівної справи Української Держави, у різні часи працювали у системі ВУАН.

Якщо говорити безпосередньо про процес формування архівного фонду НАН України, то станом на першу половину 1920-х рр. документально підтверджуються факти наявності в установах ВУАН посад діловодів, однак інформації про їхній обов'язок формувати архіви установ не виявлено. Посада архіваріуса згадується тільки у штатах наукової канцелярії ВУАН із наступними заувагами, що окрема кімната та шафи для зберігання архівних документів відсутні, немає посади завідувача архіву, а «рахувати архівара особою, що відповідає за архів, не можна: по платні стоїть нижче за регістратора». Водночас у цьому документі наведено факт наявності впорядкованого «наукового, організаційного та адміністративного» архіву⁹.

⁵ Там само. – С.468–472.

⁶ Там само. – С.478–479.

⁷ Там само. – С.498.

⁸ Там само. – С.500–501.

⁹ Історія Національної академії наук України: 1924–1928: Документи і матеріали. – К., 1998. – С.117–118.

Перший офіційно засвідчений контакт керівництва ВУАН з окружним відділом Головного архівного управління у справі впорядкування діловодних документів її установ відзначено у протоколі засідання Президії ВУАН від 5 березня 1929 р.¹⁰ На засіданні обговорювався циркуляр цього відділу щодо проведення впорядкування документів. Початок процесу впорядкування виявив різні підходи до ведення діловодства в установах загалом і розуміння того, як саме повинна проходити передача документів. Це спонукало Президію ВУАН прийняти рішення про проведення наради для представників академічних установ з питань обліку та бухгалтерії, на якій випрацювати порядок обліку матеріалів, що надходять до установ. Зафіксовано навіть факт розгляду на засіданні Президії ВУАН доповіді щодо раціоналізації діловодства в академії. Є підстави припускати, що такий семінар відбувся у вересні – жовтні 1929 р. Президія ВУАН рекомендувала взяти у ньому участь всім співробітникам, що мають відношення до діловодства в академічних установах. Водночас ще одна рекомендація, на цей раз для відділів ВУАН, у царині упорядкування ведення діловодства в установах стосувалася перегляду їх номенклатур.

Наступним кроком у впорядкуванні комплексів діловодних паперів установ стало затвердження 5 листопада 1929 р. порядку зберігання у ВУАН архівних документів¹¹. Додатковим спонукальним фактором цього процесу стала перевірка стану архіву ВУАН, запланована на початок 1930 р.¹² Спеціальна комісія, створена для її проведення, відзначила «вкрай поганий» стан архівів: їх невпорядкованість, відсутність довідкового та облікового апарату, наявність у архівах «шкідливих» документів «національно-політичного» характеру. Один з висновків стосувався передачі академічних документів на зберігання до державних архівів і очевидно був сформований комісією через відсутність координуючого архівного підрозділу у системі ВУАН.

Частково відсутність такого підрозділу в академічній системі можна пояснити тим, що до 1930 р. наявні нормативні документи в царині архівної справи ніяк не регламентували питання ведення діловодства та подальшого архівування документів наукових установ. І тільки у затвердженому 5 квітня 1930 р. новому положенні «Про Єдиний державний архівний фонд УРСР» з'явився перелік різних груп документів, що підлягали обов'язковій передачі на державне зберігання, у тому числі і наукових праць. Водночас до функцій Центрального архівного управління (з 1923 р.) додалася й функція контролю за архівами всіх наукових установ, музеїв та бібліотек. А робота згаданої вище комісії проводилася швидше за все в рамках вивчення загального стану архівної справи в установах та організаціях різноманітних відомств України.

Процес формування архівів установ не був завершений до початку кардинальних змін в академічній структурі, що припали на першу половину

¹⁰ Історія Національної академії наук України: 1929–1933: Документи і матеріали. – К., 1998. – С.372.

¹¹ Там само. – С.377, 387–388, 392.

¹² Там само. – С.395, 398.

1930-х рр. При тому, що частина установ була ліквідована з політичних мотивів, основна їх частина була трансформована із формату кафедр у формат науково-дослідних інститутів. Логічним завершенням цього процесу мало стати впорядкування документів ліквідованих установ та передавання їх на державне архівне зберігання. У протоколі засідання Президії ВУАН від 13 лютого 1934 р., на якому розглядалося питання про затвердження нової організаційної структури ВУАН, прийнятої на січневій сесії академії, зазначено, що після ліквідації установ, не передбачених новою структурою, їхні документи мають передаватися до секретаріату ВУАН, починаючи з 1 лютого 1934 р.¹³

З іншого боку, процес обговорення та кристалізації рішення у справі формування академічного архіву в межах самої академії наразі документально підтвердити не вдалося. Однак, ураховуючи фактор контролю за станом державних архівів із боку Центрального архівного управління, організацію мережі відомчих архівів, що формувалася в той час, та з огляду на самоврядність ВУАН, прописану в її статуті, керівництво Академії наук на певному етапі мусило прийняти таке рішення. Окремі факти підтверджують те, що певний процес, направлений на формування архівної системи у структурі ВУАН, відбувався.

По-перше, маємо документальне підтвердження того, яким чином весь архівний фонд Академії наук початкового періоду її діяльності опинився в нинішньому Інституті рукопису НБУВ. Уперше керівництво ВБУ звернулося до керівництва ВУАН щодо передачі масиву архівних документів академічних установ до фондів бібліотеки ще в 1930 р., коли постала загроза передачі академічного архіву до державних архівів у підпорядкуванні Центрального архівного управління¹⁴. Серед аргументів – наявність вільних приміщень і можливість забезпечити їх збереження та активне використання. У протоколі засідання Президії ВУАН від 10 жовтня 1935 р. занотовано розгляд ще одного звернення директора ВБУ В.М.Іванушкіна у справі передачі всіх архівних матеріалів Академії наук до відділу рукописів бібліотеки та зафіксовано схвальне рішення з цього питання¹⁵. З огляду на те, що основний масив документів було передано до відділу рукописів ВБУ впродовж 1934 р. (за винятком тих, що залишилися в установах- правонаступниках) можемо говорити про запровадження перспективного планування з метою і надалі поповнювати фонди ВБУ документами академічного архіву. Якщо провести паралель із сучасністю, то фактично було здійснено передавання масиву документів, що закінчили процес функціонування в діловодстві. Його передали в неопрацьованому стані, можливо із прихованим бажанням зберегти

¹³ Історія Національної академії наук України: 1934–1937: Документи і матеріали. – К., 2003. – С.35.

¹⁴ Яременко Л.М., Старовойт С.В. Ф.Х «Архів Української академії наук – Всеукраїнської академії наук» // Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського: Путівник. – К., 2015. – С.26.

¹⁵ Історія Національної академії наук України: 1934–1937: Документи і матеріали. – К., 2003. – С.428.

частину документів від вилучення і знищення у процесі провадження кримінальних справ проти співробітників академії (що частково було зроблено в 1930 р. під час роботи комісії з перевіряння стану архівної справи ВУАН). Систематизація й наукове описування цієї частини архіву ВУАН було здійснено лише в 1960-х рр.

По-друге, в іншому протоколі засідання Президії АН УРСР від 23 вересня 1936 р. зафіксовано розгляд питання щодо виділення коштів на впорядкування архівів інститутів АН УРСР та планування коштів для цього на наступний 1937 р.¹⁶ Налагодження внутрішньої системи формування академічного архівного фонду підтверджує доповідь ліквідаційної комісії Інституту транспортної механіки, де згадано, що архів наукових робіт інституту за попередні роки підібрано по темах, складено на них описи і здано до Бібліотеки АН УРСР¹⁷.

Бажання сформувати цілісний комплекс архівних документів з історії діяльності академічних установ підтверджується й тим фактом, що в окремих випадках ВУАН порушувала питання перед республіканською владою та Центральним архівним управлінням щодо передавання до ВУАН документів з історії діяльності її установ, що тим чи іншим чином опинилися в державних архівних установах, наприклад, клопоталися перед народним комісаром освіти В.П.Затонським та Центральним архівним управлінням у справі передавання бібліотеки ліквідованого Українського науково-дослідного інституту книгознавства та матеріалів родинного архіву Гоголів-Яновських із Центрального архіву стародавніх актів до ВБУ¹⁸. У грудні 1940 р. опікувалася бібліотекою й архівними матеріалами покійного академіка Д.І.Яворницького, які було вирішено залишити у фондах Бібліотеки АН УРСР¹⁹. Очевидно, що на цьому етапі діяльності АН УРСР ролі основного архівосховища Академії наук набував відділ рукописних фондів Бібліотеки АН УРСР.

Саме в період формування нової структури установ Академії наук в її стінах у 1933 р. на січевому засіданні Комісії соціально-економічної історії України співробітники комісії А.Й.Грінберг та О.П.Оглоблин висловили думку про скликання широкої наради за участі представників споріднених комісій та установ, таких, як Археографічна комісія ВУАН, «обидва архіви» (очевидно, йшлося про Центральний архів стародавніх актів у Києві та Всеукраїнський військово-історичний архів), а також обласне архівне управління з метою обміркувати на цій нараді принципові засади й форми нової академічної структури. За словами того ж О.П.Оглоблина, «не передбачаючи, яку форму здобуде цей новий осередок, – чи то буде спеціальна комісія, чи секція при будь-якій іншій комісії», вона мала бути осередком, що

¹⁶ Історія Національної академії наук України: 1934–1937: Документи і матеріали. – С.450.

¹⁷ Там само. – С.479.

¹⁸ Там само. – С.463–464.

¹⁹ Історія Національної академії наук України: 1938–1941: Документи і матеріали. – К., 2007. – С.463–464.

досліджує питання архівознавства²⁰. Таким був перший провісник усвідомленої у системі Академії наук необхідності створення спеціалізованої установи для розробки теоретичних питань архівознавства.

Ще одна спроба утворити у системі АН УРСР архівну установу державного рівня зафіксована у протоколі засідання Президії АН УРСР від 23 травня 1941 р., на якому заслуховували доповідь заступника голови Відділу суспільних наук АН УРСР В.В.Рудницького²¹. Він пропонував утворити Архів рукописних фондів з історії науки, літератури і мистецтва як самостійну установу у системі Академії наук, що здійснювала б низку функцій, серед яких концентрація, збір та придбання всіх рукописних фондів, архівів та окремих документів за відповідними критеріями (створені українцями; створені в Україні; такі, що містять відомості про Україну), а також документальних масивів із найдавніших часів до сучасного періоду незалежно від місця створення (в Україні чи поза нею). Крім збирацької функції до обов'язкових напрямів діяльності майбутнього архіву було віднесено організацію зберігання та реставрування рукописних фондів, первинне наукове опрацювання документів та створення до них науково-довідкового апарату, організацію наукової розробки і публікації рукописних фондів спільно з відповідними інституціями АН УРСР. Показово, що всі ці моменти відображено й в останній редакції Статуту НАН України²².

У зверненні до РНК УРСР, окрім ухвали даного рішення, вирішили просити також нормативно врегулювати питання щодо передачі до архіву рукописних фондів, що відповідають його профілю (рукописи давньої писемності, архіви і рукописи вчених, письменників, громадсько-політичних і культурних діячів, а також рукописи їх окремих творів, листування та ін.), зобов'язавши до цього всі державні установи, науково-дослідні інститути, наукові, обласні й місцеві публічні бібліотеки, літературно-меморіальні музеї та архівні заклади УРСР. Розглядалася навіть можливість передачі до наукового архіву АН УРСР архівних і рукописних матеріалів з історії науки, літератури, мистецтва України, що зберігалися в інших державних установах СРСР. Також передбачалася можливість, у разі потреби, створення в культурних центрах УРСР філіалів архіву АН УРСР.

Технічний бік подальшої реалізації цього проекту та його матеріальне забезпечення бачилося наступним чином. Приміщенням і коштами архів мали забезпечити за розпорядженням РНК УРСР; АН УРСР повинна була розробити і подати проект штатів і план роботи архіву на другу половину 1941 та початок 1942 рр. Сам штат орієнтовно планувався у складі директора, його заступника з наукової роботи, ученого секретаря, 6 старших і 6 молодших наукових співробітників. Задуманий проект не судилося втілити у життя через вторгнення німецьких військ. Спроба повернутися до нього була

²⁰ Історія Національної академії наук України: 1929–1933: Документи і матеріали. – К., 1998. – С.270.

²¹ Історія Національної академії наук України: 1938–1941: Документи і матеріали. – С.545–546.

²² Статут Національної академії наук України (нова редакція). Київ, 2016 [Електронний ресурс]: <http://www.nas.gov.ua/legaltexts/Pages/default.aspx>

після закінчення воєнних дій: у протоколі Президії АН УРСР від 1 червня 1945 р. зафіксовано рішення про необхідність створення загального архіву при АН УРСР і доручення академіку М.В.Птусі підготувати проект організації архіву при Бібліотеці АН УРСР²³.

Хоч конкретної інформації про створення та функціонування архіву в АН УРСР упродовж довгого хронологічного періоду не виявлено, однак протягом першої половини 1950-х рр. зустрічаються поодинокі згадки про передавання архівних матеріалів до його фондів. Так, у 1952 р. у протоколах засідань Президії АН УРСР ішлося про приймання до системи установ АН УРСР бібліотек та архівів заповідників «Хомутівський степ», «Михайлівська цілина» та інших від Головного управління по заповідниках при РМ УРСР. У 1953 р. зустрічаємо інформацію про передавання діловодного архіву Ради з вивчення продуктивних сил УРСР за попередній рік діяльності у зв'язку зі влиттям до її складу Комітету з гідробудівництва²⁴. Це опосередковано підтверджує факт існування у структурі АН УРСР архівного підрозділу на той час. Ще одним аргументом на користь існування такого підрозділу може бути поява в довіднику АН УРСР на 1951 р. у складі Канцелярії Президії АН УРСР посади завідуючого архівом²⁵. Однак, очевидно, у даному випадку можна говорити винятково про архівний підрозділ у складі апарату Президії АН УРСР, відомий зараз як її архів, а не про загальноакадемічну архівну установу, що поєднувала б у своїй діяльності функції нормативного й методичного забезпечення процесів комплектування архівними документами установ та особового походження, акумулювання їх у своїх фондах, забезпечення збереженості, обліку, використання цих документів.

Згадку про обговорення доцільності створення в АН УРСР центрального наукового архіву знаходимо і в протоколі засідання Президії АН УРСР від 6 грудня 1954 р. На ньому головному вченому секретарю Президії АН УРСР О.Н.Щербаню було доручено з'ясувати питання про напрями роботи Архіву АН СРСР та опрацювати положення про нього з метою подальшого використання цієї інформації в організаційних питаннях утворення архіву АН УРСР. В цьому ж протоколі накреслено шляхи реалізації формування академічного архіву у широкому розумінні; згадано завідуючу архівом В.К.Скорикову, на яку рішенням Президії було покладено методичний контроль за роботою архіву Кримського філіалу АН УРСР та архівів науково-дослідних установ АН УРСР. Також зазначено, що директорам інститутів і наукових установ АН УРСР доручено в місячний термін скласти повний список наукових праць померлих академіків АН УРСР і подати свої думки про місцезнаходження їхніх документів²⁶. З іншого боку, зустрічаємо свідчення про те, що

²³ Історія Національної академії наук України: 1941–1945. – Ч.2: Додатки. – К., 2008. – С.172.

²⁴ Історія Національної академії наук України: 1951–1955. – Ч.2: Додатки. – К., 2012. – С.116, 267.

²⁵ Довідник Академії наук Української РСР на 1951 р. – К., 1951. – С.136.

²⁶ Історія Національної академії наук України: 1951–1955. – Ч.2: Додатки. – К., 2012. – С.409.

формування майбутнього архіву також відбувалося за рахунок розшуку та придбання бібліотек, архівів визначних діячів науки й культури. Такими є документи про наміри або безпосереднє придбання протягом 1951–1957 рр. бібліотечних зібрань та особистих архівів М.М.Кордуби, А.С.Петрушевича, М.О.Грінченка²⁷.

Ще один аспект комплектування документами установ з'явився після виходу постанови РМ УРСР від 18 квітня 1956 р. №408 «Про заходи по впорядкуванню режиму зберігання та кращого використання архівних матеріалів міністерств і відомств Української РСР», спрямованої на забезпечення доступу наукових співробітників до архівних документів, що перебували на таємному зберіганні, але часто не містили державної таємниці як такої, а були віднесені до цієї категорії з політичних міркувань. На засіданні Президії АН УРСР 11 травня 1956 р. було ухвалено довести до відома керівництва всіх науково-дослідних установ, бібліотек і музеїв АН УРСР цю постанову та зобов'язати керівників установ, у фондах яких зберігаються документи під грифом «Таємно», створити комісії для їх перегляду; завершити перевірку рекомендувалося до 15 січня 1957 р., після чого подати пропозиції щодо зняття такого грифу на матеріалах і документах з метою передачі їх на зберігання та використання на загальних засадах.

Важливим є те, що водночас усіх директорів інститутів та голів бюро відділів наук АН УРСР зобов'язали вжити заходів щодо впорядкування й покращення зберігання архівних матеріалів і документів в академічних установах. Склад комісії для перевірки архівів затверджено під керівництвом головного вченого секретаря Президії АН УРСР О.Н.Щербаня. Вона мала розробити і подати пропозиції про впорядкування архівів до 1 жовтня 1956 р. Для розгляду пропозицій установ АН УРСР із цього питання було створено комісію під керівництвом віце-президента АН УРСР академіка М.П.Семененка; за результатами роботи їй доручено зробити доповідь на засіданні Президії АН УРСР²⁸.

Фактично вже на цьому етапі можна говорити про те, що формат діяльності майбутнього загальноакадемічного архівного підрозділу, головні завдання та фактор підпорядкованості було вироблено на практиці. Як бачимо, чітко прослідковуються два основні джерела комплектування фондів майбутнього архіву: з одного боку це фонди установ, з іншого – документи видатних учених. Визначено шляхи комплектування як через обов'язкове передавання документів установ, закінчених у діловодстві та документів учених, так і через закупівлю матеріалів особового походження в їхніх власників. Передбачено функцію методичного контролю за роботою архіву філіалу АН УРСР та архівів її науково-дослідних установ. Привертає увагу й той факт, що в переважній більшості питань щодо архівного процесу в АН УРСР відповідальною особою визначено головного вченого секретаря Президії АН УРСР О.Н.Щербаня (у сучасних умовах саме головний вчений

²⁷ Інститут архівознавства НБУВ. – Ф.268. – Оп.7. – Спр.131.

²⁸ Історія Національної академії наук України: 1956–1960. – Ч.2: Додатки. – К., 2015. – С.40.

секретар згідно з розподілом обов'язків серед керівництва та членів Президії НАН України опікується питаннями архівної справи).

Одним зі шляхів реалізації формування академічного архівного фонду було створення при Президії АН УРСР на правах консультативного органу експертної комісії для придбання у приватних осіб рукописів, архівів, художніх творів і виробів, колекцій, рідкісних видань, які становлять значну наукову та історико-культурну цінність. Питання про це розглядалося на її засіданні 26 січня 1960 р. Комісію було організовано під головуванням академіка О.Н.Щербаня у складі члена-кореспондента М.З.Шамоти, кандидатів наук К.Г.Гуслистого, В.Д.Довженка, В.С.Дончака, К.П.Дорошенко, М.І.Дяченка та затверджено положення про неї²⁹. На вироблення основних принципів роботи комісії знадобилося півроку. Але вже 1 липня 1960 р. Президія АН УРСР затвердила перший протокол засідання комісії, датований 7 червня 1960 р., та дозволила придбати, за результатами розгляду й експертизи комісії, наступні документи: Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка – історико-літературні матеріали з архіву М.Ф.Чернявського, книгу «Поезії» О.Макович (Львів, 1894 р.) та повість Є.І.Ярошинської «Перекинчики» (Львів, 1903 р.) із дарчими автографами письменників; матеріали літературознавця і юриста М.М.Лозинського; листи композитора О.К.Глазунова до В.П.Горленка та фото В.П.Горленка і М.К.Заньковецької; Державному музею Т.Г.Шевченка – меморіальні речі Т.Г.Шевченка (рогова табакерка, інкрустована золотом, кришталева штамп-печатка з монограмою «Т.Ш.»); альбом гравюр на дереві художника С.В.Кукурудзи «Шевченківські місця у Казахстані»; Державній публічній бібліотеці УРСР – матеріали з архівів академіка Д.О.Граве, заслуженого діяча мистецтв УРСР І.С.Їжакевича та Н.М.Мазурської. Водночас зафіксовано факт винесення подяки М.М.Тарновському за цінні архівні матеріали, передані в дар відділу рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка³⁰.

Цей протокол цінний для нас тим, що підтверджує, по-перше, різні форми поповнення фондів (як закупівля, так і приймання дарів), по-друге, інформує про різні осередки накопичення архівних матеріалів у системі Академії наук. Наявність декількох таких осередків, що історично склалися у процесі наукової діяльності таких установ, як Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії, Інститут археології, Державна публічна бібліотека, згодом відіграла свою роль у справі створення і формату загальноакадемічного архіву АН УРСР.

На цьому етапі глобальна проблема акумулювання діловодних архівів установ Академії наук, архівних матеріалів у вигляді творчого спадку видатних українських письменників, що збиралася протягом десятиліть співробітниками Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка у процесі підготовки до видання багатотомників творів Т.Г.Шевченка, І.Я.Франка, Ю.Стефаніка, Л.Українки та багатьох інших, фольклорних матеріалів,

²⁹ Історія Національної академії наук України: 1956–1960. – Ч.2: Додатки. – С.412.

³⁰ Там само. – С.462.

зібраних співробітниками Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії в польових експедиціях, матеріалів, документів, зібраних відомими українськими дослідниками-етнографами, документів низки установ-попередників та наукових матеріалів про проведення археологічних розкопок на території України, зібраних в Інституті археології, через відсутність загальноакадемічного архіву вирішилася шляхом формування окремих архівних підрозділів у згаданих установах та двох академічних бібліотеках у Києві та Львові.

У 1958 р. з'явилося нове положення про Державний архівний фонд СРСР, один з пунктів якого проголошував виокремлення низки відомчих архівів, що отримували право постійного зберігання документів, в тому числі й архіви АН СРСР, академій наук союзних республік та їхніх установ. Таким чином, АН УРСР отримала право постійного зберігання документів, що утворювалися в процесі діяльності її установ, однак, як свідчать деякі документи, скористалася цим правом лише частково.

Від моменту масової передачі документів до фондів Державної публічної бібліотеки пройшло чимало часу, а повторні великі передачі не відбувалися. Академічні установи зберігали документи, що утворювалися в процесі їхньої діяльності, не передаючи до державних архівів, але із суттєвими порушеннями нормативних вимог. Треба також зауважити, що в 1930-х рр. до бібліотеки передавалися документи не всіх академічних установ і не в повному обсязі. Основний їх масив склали документи ліквідованих установ Історично-філологічного та Соціально-економічного циклів ВУАН. Але навіть їхні документи частково було залишено у фондах установ- правонаступників. З установ природничо-технічного спрямування було передано тільки невелику частину документів установ Математичного та Медичного циклів. Основна ж їх маса залишилася в установах- правонаступниках.

Незадовільний фізичний стан і система забезпечення збереженості архівних документів в інститутах історії, ботаніки, фізики та Центральному республіканському ботанічному саду стали предметом розгляду на засіданні Президії АН УРСР 27 червня 1960 р.³¹ Текст протокольної постанови фіксує повний хаос у питаннях архівного впорядкування документів цих установ: «Наукова експертиза цінності документальних матеріалів в цих установах не проводилась, внаслідок чого за 15 років нагромадилося багато архівного матеріалу, який не підлягає дальшому збереженню. Строки збереження матеріалів не визначені. Архівні матеріали не підшиваються і не переплітаються. Відповідальних осіб за архіви в інститутах немає. Архівні матеріали зберігаються на складах, в коридорах, в робочих кімнатах і навіть під сходами». Результатом розгляду цього питання стало розпорядження директорам згаданих установ забезпечити впорядкування архівних фондів, створити експертні комісії для проведення експертизи наукової і практичної цінності документів, організувати зберігання відібраних документів відповідно до норм і положень та призначити відповідальних осіб за

³¹ Архів Президії НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.942. – Арк.11–12.

збереження архівів. Керівництво інших академічних установ зобов'язали суворо дотримуватись діючих інструкцій щодо роботи з архівними фондами.

Як бачимо, робота, спрямована на забезпечення збереження архівних документів установ АН УРСР, проводилася, але в цілому мала спорадичний характер. Головною причиною такого становища визнано «відсутність єдиного центрального архіву в системі АН УРСР та постійного контролю за підвідомчими архівами», що унеможливило здійснення контролю та координації роботи архівних підрозділів установ і запровадження єдиної системи зберігання та обробки наукової документації. Це в свою чергу негативно впливало на створення єдиного науково-довідкового апарату до архівних документів, виключало можливість отримання централізованої інформації про склад і зміст архівних фондів академічних установ і, відповідно, повноцінного і оперативного використання архівних документів з науковою метою. Крім того, протягом всього попереднього періоду діяльності АН УРСР не проводилося систематичне виявлення і збирання особових документальних матеріалів академіків, членів-кореспондентів та інших видатних учених. Ситуація доволі гнітюча, якщо врахувати, що Академія наук діяла з 1918 р. (загалом понад 40 років), існували нормативні документи щодо роботи з архівними фондами, але, як видно із документа, у практиці роботи їх не завжди дотримувалися. З іншого боку – не у всіх академічних установах були завідувачі архівів.

Звідси й прийняте на засіданні рішення – «вважати доцільним створення в АН УРСР Центрального архіву». Для його реалізації завідувачі архіву Президії АН УРСР В.К.Скориковій доручили до 1 вересня 1960 р. розробити та подати проекти положення про Центральний архів і штати, а керуючому справами АН УРСР М.П.Сизоненку – підготувати пропозиції щодо відповідного приміщення для нього.

У рамках виконання згаданої вище постанови від 26 червня 1960 р. на початку наступного, 1961-го, року працівники канцелярії Президії АН УРСР для завідувачів канцелярій академічних установ Києва провели спеціальну нараду, присвячену питанням поліпшення діловодства й архівної справи в установах АН УРСР. За її результатами Президія АН УРСР видала постанову від 30 січня 1961 р. «Про впорядкування архівної справи в АН УРСР» з трьох пунктів. Першим зобов'язували академічний відділ капітального будівництва передбачити приміщення для центрального архіву АН УРСР при будівництві нового будинку для Державної публічної бібліотеки; другим – управління справами академії відселити жильців з будинку Президії АН УРСР із метою надання додаткової площі для архіву Президії АН УРСР; третім – підготувати подання до Ради Міністрів УРСР про введення у штат центрального апарату АН УРСР однієї посади інспектора-архівіста для надання систематичної допомоги архівам установ Академії наук³².

На реалізацію цього рішення знадобилося довгих сім років. Тільки на початку 1968 р. постановою бюро Президії АН УРСР від 6 березня 1968 р.

³² Архів Президії НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.1012. – Арк.24.

№105-Б було створено Центральний науковий архів АН УРСР (ЦНА АН УРСР) як самостійний структурний підрозділ при Центральній науковій бібліотеці АН УРСР (із 1996 р. – Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського) і підпорядкований головному вченому секретареві Президії АН УРСР. Очолив його співробітник Архівного управління при РМ УРСР Б.Д.Нененко, який мав вищу спеціальну історико-архівну освіту й досвід організаційної роботи. Основними завданнями новоствореної установи було визначено здійснення методичного керівництва у питаннях науково-технічного впорядкування, зберігання, обліку, використання документів академічних установ та організацій, особових документів академіків, членів-кореспондентів і видатних вчених, документи яких мають значення для вивчення історії української науки, техніки, культури; контролю за станом документування наукової та організаційної діяльності академічних установ. Згодом, відповідно до постанови бюро Президії АН УРСР від 4 січня 1984 р. №5-Б, він був перетворений на Відділ архівних фондів, а згідно з постановою Президії АН України від 9 вересня 1992 р. №241 та наказом директора бібліотеки від 30 вересня 1992 р. отримав статус науково-дослідного підрозділу та сучасну назву – Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (ІА НБУВ)³³.

На час створення ЦНА АН УРСР уже функціонували багатofондові самостійні архівні підрозділи у структурі Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії, Інституту археології, Центральної наукової та Львівської бібліотек АН УРСР, низка музеїв і музейних кімнат в установах АН УРСР, де також частково зберігалися документи загальноакадемічного архівного фонду. Декілька спроб сконцентрувати всі його документи в одному місці, яким мало б стати архівосховище ЦНА АН УРСР, не мали успіху через дві причини. Першою з них була відсутність окремого приміщення для загального академічного архіву, що не дозволяє й зараз, на сучасному етапі діяльності ІА НБУВ, комплектуватися документами установ НАН України у строки, визначені правилами роботи державних архівів України. Другою причиною стало небажання академічних установ передавати профільні архівні фонди, які вони зберігали на момент створення центрального академічного архіву до його архівосховища.

За згаданих вище умов ЦНА АН УРСР сконцентрував свою діяльність на нормативному забезпеченні та методичному керуванні процесами організації діловодства, опрацювання, обліку, зберігання і використання архівних документів в установах АН УРСР та контролі за їх дотриманням, з одного боку, та на комплектуванні власних фондів документами особового походження видатних вчених АН УРСР та документами ліквідованих академічних установ, створенні до документів науково-довідкового апарату та забезпеченні системи їх обліку, зберігання і використання з науковою та соціокультурною метою. Розробка нормативних та методичних документів для використання в практичній діяльності співробітників архівних

³³ Інститут архівознавства НБУВ. – Ф.277. – Оп.1. – Спр.1, 101, 106, 111, 145.

підрозділів академічних установ та безпосереднього забезпечення діяльності ЦНА АН УРСР, яким передувала ґрунтовна перевірка стану архівів і ведення діловодства понад 120 установ, в тому числі всіх поза межами Києва, розпочалася з перших років роботи. Докладно цей етап діяльності висвітлено у статті співробітниці ІА НБУВ О.В.Січової³⁴.

Розроблені впродовж 1993–1994 рр. ІА НБУВ та впроваджені у практику роботи такі нормативні документи, як «Положення про Експертно-перевірну комісію НАН України», «Типове положення про експертні комісії установ НАН України» сприяли активізації роботи з упорядкування документів академічних установ. Це дозволило протягом 1994 р. сформуванню, описати і включити до складу НАФ 15 тис. архівних справ науково-організаційної, науково-технічної документації та документації з особового складу – майже вдвічі більшу кількість ніж попереднього року³⁵.

Позитивно сприяло процесу впорядкування документації установ розроблення і впровадження в практику роботи їхніх архівних підрозділів упродовж 1994–1999 рр. примірних номенклатур справ в установах гуманітарного профілю та в установах природничо-технічного профілю, а також методичних рекомендацій з їх застосування, «Примірної інструкції з діловодства в установах НАН України», «Методичних рекомендацій по складанню науково-довідкового апарату до документів наукових та науково-технічних архівів установ і організацій НАН України», «Типового положення про науковий архів установ і організацій НАН України».

Із метою прискорення процесу впровадження згаданих нормативних документів активно використовувалася така форма, як науково-методичні та практичні семінари, що проводилися співробітниками ІА НБУВ безпосередньо в установах НАН України. На початку 2000-х рр. згадані нормативні та методичні документи було доопрацьовано та розроблено низку нових, серед яких «Положення про архівний фонд особового походження видатного вченого НАН України», «Положення про Архівний фонд НАН України». В останньому положенні, затвердженому постановою Президії НАН України від 5 грудня 2001 р., було остаточно зафіксовано існуючу внутрішню структуру академічної архівної системи, місця зберігання, склад та порядок обліку документів і в черговий раз підтверджено статус ІА НБУВ як головного архівного підрозділу в системі НАН України. Ці нормативні та низка методичних документів були вперше зібрані в одному збірнику й опубліковані у 2002 р.³⁶ Результати їх впровадження у практику роботи архівних і діловодних підрозділів академічних установ станом на кінець 2002 р. мали такий вигляд: 150 установ НАН України підготували положення про експертні комісії з відбору документів до складу архівного фонду НАН України, про канцелярію та про наукові архіви; 60 установ розробили і узгодили з

³⁴ Січова О. Архівна система Академії наук Української РСР у 60–70-х роках ХХ століття // Рукописна та книжкова спадщина України. – Т.15. – К., 2012. – С.143–162.

³⁵ Інститут архівознавства НБУВ. – Ф.277. – Оп.1. – Спр.174. – Арк.4.

³⁶ Архівна справа і діловодство в Національній академії наук України: Збірник законодавчих актів, нормативних і методичних документів з архівної справи і діловодства. – К., 2002. – 170 с.

Експертно-перевірною комісією НАН України зведені номенклатури справ; 15 установ підготували інструкції з діловодства; 56 установ організували роботу з експертизи цінності і опрацювання документів з метою подальшого включення їх до Національного архівного фонду³⁷.

Важливою функцією, яка реалізується ІА НБУВ і на сучасному етапі, є організація системи заходів, спрямованих на забезпечення зберігання документів загальноакадемічного архівного фонду. Як головний архівний підрозділ інститут методично та консультативно забезпечує один з головних чинників цього процесу – систему централізованого обліку документів. Паспортизація архівних підрозділів установ НАН України, проведена в 1997 р. з метою уточнення обсягів усього архівного фонду НАН України, показала, що до складу архівного фонду НАН України на початок року входили 1142 архівних фонди й колекції загальним обсягом майже 1200 тис. справ, серед яких левову частку – понад 1130 тис. справ – складали документи на паперовій основі, близько 65 тис. фотодокументи та понад 22 тис. аудіодокументів³⁸. Оскільки не всі академічні установи на той час подали відомості про обсяг своїх архівних фондів, ця цифра не може вважатися остаточною. Паспортизація показала наявність проблемних місць у системі централізованого обліку документів академічного архівного фонду і певним чином спонукала до активізації роботи у цій царині. Упродовж другої половини 1990-х рр. було завершено формування зведеного централізованого фондового каталогу на документи НАФ, що зберігаються в установах НАН України, а проведення паспортизації архівних підрозділів установ набуло систематичного характеру. Створена система централізованого обліку документів передбачає щорічне складання паспортів архівних підрозділів, відомостей про зміни у складі фондів, виявлення і реєстрацію унікальних документів і моніторинг змін кількісного складу документів архівного фонду НАН України, який забезпечується співробітниками ІА НБУВ.

Наприкінці 1980-х рр. у діяльності ІА НБУВ з'явилася нова складова, що полягала у започаткуванні всебічного наукового дослідження джерельного комплексу з історії академічної науки: у 1989 р. було вперше самостійно розпочато вивчення складу і змісту документів академічного архівного фонду як потужного інформаційного комплексу. Найбільшим науковим проектом у галузі розроблення джерел з історії НАН України для ІА НБУВ залишається систематична робота, спрямована на вивчення архівних ресурсів, виявлення та введення до наукового обігу нової інформації шляхом підготовки до публікації у серії «Джерела з історії науки в Україні» видання «Історія Національної академії наук України» у форматі збірників документів і матеріалів. Результати цієї роботи представлено сьогодні в 14-ти опублікованих томах документів і матеріалів до них у вигляді індивідуальних наукових розробок співробітників інституту, які хронологічно охоплюють період діяльності НАН України з 1918 до 1960 рр. включно.

³⁷ Інститут архівознавства НБУВ. – Ф.277. – Оп.1. – Спр.301. – Арк.5.

³⁸ Там само. – Спр.220. – Арк.2.

У цій же серії було видано «Щоденники» літературознавця, віце-президента ВУАН академіка О.С.Єфремова (Київ, 1997 р.). Спільно з працівниками Інституту рукопису НБУВ підготовлено чотири книги загальноакадемічної серії «Вибрані праці академіка В.І.Вернадського» (Київ, 2011–2012 рр.), в яких опубліковано архівні документи з розлогими науковими коментарями про створення Української академії наук, роль видатного вченого і першого президента академії В.І.Вернадського у цьому процесі та фундаментальний блок його листування з українськими вченими. Також співробітники ІА НБУВ активно долучаються до загальноакадемічних видавничих проєктів, серед яких варто згадати монографію «Національна академія наук України: 1918–2008: до 90-річчя від дня заснування» (Київ, 2008 р.) та дві книги про творчі зв'язки видатних учених інших держав з українською наукою – «М.В.Келдиш та українська наука: До 100-річчя від дня народження вченого» (Київ, 2011 р.), «А.П.Александров та українська наука: До 110-річчя від дня народження вченого» (Київ, 2013 р.), підготовлені на основі архівних документів, зокрема із залученням значного масиву фотодокументів.

Одночасно з діяльністю у царині нормативного та методичного забезпечення роботи архівних і ділових підрозділів установ НАН України, проведенням самостійних наукових досліджень джерельного комплексу з історії НАН України ІА НБУВ функціонує як галузева державна архівна установа, зберігаючи у своїх архівосховищах документи ліквідованих академічних установ та особові архіви видатних вчених України і забезпечуючи їх всебічне використання. Після завершення організаційних процесів, ґрунтовного вивчення існуючої на той час практики роботи установ АН УРСР у галузі формування їхніх архівних фондів і стану самих фондів та визначення першочергових кроків у подоланні виявлених кризових явищ на початку 1970-х рр. було активізовано процес комплектування фондів самого ЦНА АН УРСР. Найбільш активно робота з комплектування провадилася у Києві, оскільки саме тут сконцентровано найбільше установ НАН України. З початку 2000-х рр. регулярно організовувалися наукові експедиції до інших міст України – Одеси, Харкова, Львова, Дніпропетровська, Донецька, де працювали і проживали вчені НАН України. Саме у цей період діяльності ІА НБУВ з'явилася регулярна практика ініціювання створення в установах НАН України комісій з наукової спадщини вчених, які пішли з життя. Динаміка формування фондів, яка прослідковується за звітними документами, показує тенденцію стабільного зростання їхніх обсягів. Сьогодні ці цифри складають 459 фондів, з яких 438 фондів особового походження, 17 фондів установ та 4 колекційні фонди загальною кількістю понад 71 тис. справ.

Основним видом комплектування фондів ІА НБУВ традиційно є особові документи видатних вчених НАН України. Їх інститут отримує в неопрацьованому стані і наукове описування та технічне опрацювання цих документів є вагомою складовою його діяльності. Методичне забезпечення процесу опрацювання було втілене через розроблення впродовж 2003–2004 рр. та впровадження у практику роботи «Робочої інструкції з науково-технічного опрацювання документів особового походження видатних вчених НАН України»

(затверджена Науково-методичною радою ІА НБУВ у 2004 р.), що також сприяло покращанню системи наукового описування та технічного опрацювання документів.

Документами особових архівних фондів представлено багато наукових напрямів, декілька наукових шкіл, історія створення та діяльності НАН України. Особливо цінними з цього погляду є документи фондів перших академіків – О.В.Фоміна, М.Ф.Кашенка, Й.Й.Косоногова, П.М.Першина, М.В.Птухи та ін. У фонді академіка М.Ф.Кашенка зберігаються доповідь про необхідність заснування при УАН Акліматизаційного саду та огляд його діяльності з часу утворення до 1923 р., зауваження про завдання Лабораторії дослідної зоології при УАН, документи про організацію Зоологічного музею УАН, листування з академіком М.П.Василенком про участь в організації Академії наук. Також серед зібраних матеріалів у цьому фонді зберігається записка С.П.Тимошенка щодо організації досліджень з прикладного природознавства при Фізико-математичному відділенні УАН. У фонді академіка О.В.Фоміна представлено зауваження до структури Інституту ботаніки початку 1920-х рр., листування з В.І.Вернадським, В.І.Липським, Є.І.Бордзиловським; у фонді академіка М.В.Птухи – документи про діяльність Інституту демографії, реорганізацію ВУАН у 1925–1928 рр., огляд діяльності Соціально-економічного відділу ВУАН за перші 10 років існування; у фонді академіка Й.Й.Косоногова – збірник праць Комісії з вироблення законопроектів про заснування УАН.

Цінними є документи, що увійшли до складу фонду №257 «Колекція документів вчених України, репресованих у 30–50 роки ХХ ст.». Тут представлено документи академіків А.Ю.Кримського та С.О.Єфремова, зокрема щоденникові записи періоду 1923–1929 рр., широке листування з налагодження видавничої діяльності академії, зовнішніх наукових зв'язків, зі співробітниками ВУАН – В.М.Гнатюком, В.М.Перетцом, М.В.Слабченком, В.П.Дем'янчуком та ін.

Серед інших особових архівів варто згадати документи таких вчених НАН України, як директор Фізико-технічного інституту низьких температур академік Б.І.Веркін – автор методу тунельної спектроскопії; директор Інституту електрозварювання академік Є.О.Патон – засновник нового наукового напрямку електрозварювання; хіміки, директори Інституту органічної хімії академіки О.В.Кірсанов – першовідкривач фосфазореакції іміносультфокислоти і реакції прямого амідування карбонових кислот та Л.М.Марковський – першовідкривач явища таутомерії та розробник методу синтезу сполук низькокоординованого та гіпервалентного фосфору; директор Інституту економіки та академік-секретар Відділення економіки НАН України І.І.Лукінов – промоутер теорії самоокупності підприємств ще в 1960–1970-х рр. та активний захисник національної економічної безпеки з перших років незалежності України; директор Одеського інституту очних хвороб і тканинної терапії ім. В.П.Філатова академік Н.О.Пучківська – розробник низки методів лікування та відновлення зору при важких опіках очей; директор Інституту проблем матеріалознавства академік В.І.Трефілов,

який заклав основи технології виробництва та обробки тугоплавких і жаростійких металів; директор Національного ботанічного саду ім. М.М.Гришка академік А.Д.Гродзінський – розробник теорії надійності біологічних систем; історики академік і державний діяч П.Т.Тронько – знаний діяч у галузі пам'яткознавства і член-кореспондент П.С.Сохань і багато інших.

Комплекс документів установ НАН України формується в ІА НБУВ з 1990 р. Серед них науково-дослідна та науково-організаційна документація діючих установ та весь спектр документів, у тому числі особового походження, ліквідованих установ – інститутів енергетики, нових фізичних та прикладних проблем, соціальних та економічних проблем зарубіжних країн, Об'єднаного інституту економіки, Ради з вивчення продуктивних сил України та ін.

Науково-організаційна й управлінська документація установ НАН України представлена документами з питань їх створення та діяльності – положеннями та статутами установ, наказами директорів з організації і проведення наукових досліджень і листуванням з цих питань з органами державної влади та іншими науковими інституціями; протоколами засідань вчених, спеціалізованих, наукових рад, комітетів, комісій і структурних наукових підрозділів; документами з проведення наукових досліджень – планово-звітна документація, обґрунтування науково-дослідних тем, протоколи приймання тощо; документами про міжнародне наукове співробітництво, серед яких плани, програми, звіти про приймання закордонних вчених, договори про співпрацю, звіти про наукові закордонні відрядження; документами про роботу аспірантури, кадрове і фінансове забезпечення, діяльність профспілкових комітетів та ін. Первинна та підсумкова науково-дослідна документація установ представлена звітами по завершених наукових темах, дисертаціями, науковими статтями та доповідями, журналами проведення лабораторних експериментів та дослідів, документами з патентно-ліцензійної діяльності та ін. Серед документів особового походження – особові справи академіків і членів-кореспондентів, які працювали в установі, та ін.

Як бачимо, до початку 1990-х рр. комплектування документами установ не проводилося через відсутність вільних площ. На той час окремого сховища інститут не мав і орендував частину архівосховища архіву Президії АН УРСР, розташованого у приміщенні Великого конференц-залу академії по вул. Володимирській, 55. Після переміщення основних фондів Центральної наукової бібліотеки до нової будівлі в районі Деміївської площі Відділу архівних фондів (саме такий статус мав ІА НБУВ на той час) було надано частину приміщень під архівосховища у старому будинку бібліотеки по вул. Володимирській, 62. Почалося їх заповнення шляхом приймання упорядкованих документів тих академічних установ, які були ліквідовані і тимчасово зберігалися у архівах установ- правонаступників, або установ, сховища яких були переповнені.

Прикрим фактом є те, що протягом 50 років свого існування архів академії так і не був забезпечений спеціальним окремим архівосховищем, і тому

документація Президії та установ НАН України до цього часу зберігається в їхніх архівах.

З огляду на історично сформовані комплекси документів, право постійного зберігання документів, окрім ІА НБУВ, надано спеціалізованим структурним підрозділам академічних інститутів літератури ім. Т.Г.Шевченка, мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського, археології, НБУВ та Львівської національної наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка, низці музеїв і музейних кімнат, створених в установах НАН України. Незважаючи на певне порушення цілісності документних структур за ранні роки діяльності НАН України, загалом можна стверджувати, що на сучасному етапі її архівний фонд є чітко визначеним, з нормативно і методично забезпеченими процесами формування, науково та інформаційно розробленим комплексом документів завдяки функціонуванню у структурі НАН України ІА НБУВ.

Серед завдань ІА НБУВ – два магістральних напрями: удосконалення організаційно-структурних засад та укомплектування кадрового складу й активне впровадження інформаційних технологій з метою входження архівної спадщини української науки до світового електронного інформаційного простору. Завдання першого напрямку можливо реалізувати лише шляхом надання приміщення. Концентрація архівного фонду НАН України в єдиному комплексі дасть можливість запобігти його можливим втратам через неналежні умови зберігання, а з іншого – дозволить вивільнити в академічних установах площі для накопичення і зосередження поточної документації. Сьогодні майже 90% академічних установ мають стовідсотково заповнені архівні приміщення або у випадку їх відсутності документи зберігаються в непристосованих приміщеннях, що не гарантує їх збереженість.

Оптимальною була б ситуація накопичення у такому загальному архівосховищі і документів регіональних академічних установ, що діють нині у Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Львові та інших містах. Наразі така перспектива примарна. Серед можливих рішень – створення філій загальноакадемічного архіву при наукових центрах; надання таких повноважень архіву одного з найбільших в регіоні інститутів; надання права постійного зберігання своїх архівних документів кожній установі поза межами Києва. Проте усі ці питання не знаходять вирішення через відсутність належного фінансування. З іншого боку, фінансовий важіль також може стати критичним спонукальним фактором до переформатування існуючої структури НАН України, що може потягнути за собою ліквідацію низки установ і висуне на перший план проблему приймання і зберігання їхніх документів.

Сьогодні архівам належить не тільки меморіальна функція збирання і зберігання документальної спадщини всієї української науки, але й створення на їх основі нових інформаційних ресурсів традиційної та електронної форм, особливо сьогодні, коли увага сучасного суспільства звернена до першоджерел історичної інформації. У системі установ НАН України останнім часом на підставі оновленої нормативної та методичної бази

значно прискорила робота з формування фондів установ, видатних вчених України та створення традиційного науково-пошукового апарату на документи цих фондів. Водночас активізувалася робота із розробки електронних баз даних – облікових та на документи фондів, оцифрування окремих комплексів архівних документів і представлення цієї інформації на офіційних веб-сайтах НАН України та академічних науково-дослідних установ, що забезпечує широкий доступ користувачів до документальних пам'яток національної науки.

Проте цей необхідний на сучасному етапі напрям, що водночас сприяє і збереженню національної наукової спадщини, і швидкому її введенню до соціокультурного простору та розповсюдженню знань про архів української науки, і формуванню загальнодоступних електронних інформаційних ресурсів, має на шляху свого розвитку певні труднощі. Вирішити їх, на наш погляд, можливо через максимальне адаптування і узгодження процесів її формування через впровадження стандартизованих вимог до обліку, описування, формування архівних фондів традиційним способом, єдиних технологічних підходів до створення електронних ресурсів з урахуванням юридичних норм щодо власності документів і можливості їх використання, і, безумовно, забезпечення відповідним кадровим складом і обладнанням архівних підрозділів НАН України.

REFERENCES

1. Shmelov, V.H. & Sendyk, V.V. (1990). Do pytannia optymizatsii skladu Arkhivnoho fondu Akademii nauk URSR. *Arkhivy Ukrainy*, 4, 28–31. [in Ukrainian].
2. Kuchmarenko, V.A. & Yaremenko, L.M. (2000). Arkhivnyi fond Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: suchasnyi stan, zmist i sklad dokumentiv. *Arkhivy Ukrainy*, 1/3, 8–15. [in Ukrainian].
3. Starovoit, S.V. (2009). Problemy formirovaniia arkhivnykh fondov lichnogo proiskhozhdeniia i nauchnogo opisaniia dokumentov v usloviakh sovremennosti. *Arkhiv akademii nauk – dostoianie natsionalnoi i mirovoi nauki i kultury*, 414–427. [in Russian].
4. Yaremenko, L.M. (2009). Arkhivnaia sistema Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: istoria, struktura, sostav dokumentov. *Arkhiv akademii nauk – dostoianie Natsionalnoi i mirovoi nauki i kultury*, 492–506. [in Russian].
5. Yaremenko, L.M. (2010). Instytut arkhivoznavstva. *Arkhivni ustanovy Ukrainy: Dovidnik* (vol.2, book 1, pp.11–19). Kyiv. [in Ukrainian].
6. Sichova, O.V. (2012). Arkhivna systema Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy RSR v 60–70-tykh rr. XX st. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy – Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, (15), 143–162. [in Ukrainian].
7. Yaremenko, L.M. (2015). Informatsiino-komunikatsiine spriamuvannia naukovykh doslidzhen' Instytutu arkhivoznavstva Natsional'noi biblioteky Ukrainy imeni V.I.Vernadskoho. *Arkhivy – nauka – suspilstvo: shliakhy vzaiemodii* (pp.181–185). Kyiv. [in Ukrainian].
8. Yaremenko, L.M. (2017). Informatsiino-komunikatsiine spriamuvannia naukovykh doslidzhen Instytutu arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I.Vernadskoho. *Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia: stratehichni zavdannia rozvytku naukovykh bibliotek* (pp.504–507). Kyiv. [in Ukrainian].

9. Shmelov, V.H., Kuchmarenko, V.A., Luhovskiy, O.H., Monastyrnetska, N.M., Strelska, L.I. & Bakaliiko, S.V. (Comp.) (1993). *Istoriia Akademii nauk Ukrainy: 1918–1923: Dokumenty i materialy*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kuchmarenko, V.A., Luhovskiy, O.H., Papakina, T.P., Strelska, L.I. & Yaremenko L.M. (Comp.) (1998). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: 1924–1928: Dokumenty i materialy*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Veresovska, T.V., Vrublevskiy, V.H., Kuchmarenko, V.A., Papakina, T.P., Strelska, L.I. & Yaremenko L.M. (Comp.) (1998). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: 1929–1933: Dokumenty i materialy*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Kuchmarenko, V.A., Strelska, L.I., Papakina, T.P., Yaremenko L.M., Starovoi, S.V., Varava, T.V. & Luhovskiy, O.H. (Comp.) (2003). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: 1934–1937: Dokumenty i materialy*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Yaremenko L.M. & Starovoi, S.V. (2015). F.X „Arkhiv Ukrainsoi akademii nauk – Vseukrainskoi akademii nauk”. In *Arkhivy, koleksii ta zibrannia derzhavnykh, hromadskyykh ta relihiinykh ustanov u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I.Vernadskoho: putivnyk*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Kuchmarenko, V.A., Papakina, T.P., Strelska, L.I., Yaremenko, L.M., Starovoi, S.V., Varava, T.V. & Luhovskiy, O.H. (Comp.) (2003). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: 1938–1941: Dokumenty i materialy*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Statut Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (nova redaktsiia). Retrieved September, 8, 2018 from <http://www.nas.gov.ua/legaltexts/Pages/default.aspx> [in Ukrainian].
16. Yaremenko, L.M., Kuchmarenko, V.A., Starovoi, S.V. & Strelska, L.I. (Comp.) (2007). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: 1941–1945. Ch.2. Dodatky*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Yaremenko, L.M., Starovoi, S.V., Indychenko, H.V., Verbitska, O.I., Kovalenko, S.M., Kostyuk, Ye.S. & Shykhnenko, I.M. (Comp.) (2012). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: 1951–1955. Ch.2. Dodatky*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Yaremenko, L.M., Indychenko, H.V., Starovoi, S.V., Verbitska, O.I., Kovalenko, S.M., Lukianets, O.A., Sharabanova, I.V., Sheremeta, L.O. & Shykhnenko, I.M. (Comp.) (2016). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: 1956–1960. Ch.2. Dodatky*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Onyshchenko, O.S. (Ed.) (2002). *Arkhivna sprava i dilovodstvo v Natsionalnii akademii nauk Ukrainy: Zbirnyk zakonodavchykh aktiv, normatyvnykh i metodychnykh dokumentiv z arkhivnoi spravy i dilovodstva*. [in Ukrainian].

SVITLANA STAROVOIT

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Head of the Department of Archeography,
Institute of Archival Studies,
V.I.Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), star-t@ukr.net

LIDIYA YAREMENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Director of the Institute of Archival Studies
V.I.Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), lidnik@i.ua

HISTORY AND PRESENT OF ARCHIVE OF UKRAINIAN ACADEMIC SCIENCE

The history of the Institute of Archival Studies of V.I.Vernadskyi National Library of Ukraine, his activity at present and his role in the formation of an archival fund has been analyzed. When the National Academy of Sciences of Ukraine was

young the documents in the academic institutions accumulated unsystematically. The Institute of Archival Studies of V.I.Vernadskyi National Library of Ukraine – main archival department in the system of the National Academy of Sciences of Ukraine was created only in 1968 as the Central Scientific Archive of the Academy of Sciences of Ukraine. The Institute provides methodological assistance in questions of scientific and technical regulation, storage, accounting and use of documents of institutions and organizations of NAS of Ukraine, of personal documents of academicians, correspondent members and prominent scholars whose documents are important for the study of the history of Ukrainian science, technology and culture. Also the Institute provides methodological assistance in controlling the state of documenting the scientific organizational activities of academic institutions and to use of documents with a scientific and socio-cultural purpose. The result of the Institute's activity is to create a clear structure in the system of the National Academy of Sciences of Ukraine that forms its archival fund as part of the National Archival Fond, to provide methodological support for their activities, to determine the structure of the archival fund of the National Academy of Sciences of Ukraine. The Institute's activities stage are aimed at the active introduction of information technologies in order to include the archival heritage of Ukrainian science in the world electronic information space at the present.

Keywords: *Institute of Archival Studies of V.I.Vernadskyi National Library of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, archival fund, document, history of science.*